

Informationsteknologi som ideologi

Ett idéhistoriskt perspektiv på IT utifrån
rundradions införande i Sverige

Johannes Åsberg

Institutionen för idé-
och lärdomshistoria

Göteborgs universitet

C-uppsats vt 2000

Handledare: Ingemar Nilsson

Rapport 29/2001

INNEHÅLLSFÖRTECKNING:

FÖRORD	5
SAMMANFATTNING.....	7
1 INLEDNING.....	9
1.1 Bakgrund	9
1.2 Teori.....	9
1.3 Syfte	10
1.4 Disposition.....	10
1.5 Frågeställningar.....	11
1.6 Avgränsningar	11
1.7 Material och metod	11
2 TEORETISKT PERSPEKTIV	12
2.1 Bakgrund	12
2.2 Borgerlig offentlighet.....	13
2.3 Den borgerliga offentlighetens förfall.....	15
3 RADIOMEDIET ETABLERAS	18
3.1 Bakgrund	18
3.2 Ägarstruktur	19
3.3 Programinnehåll	24
4 INTERLUDIUM	27
4.1 Demokratiteori och ambivalens	27
4.2 Radikal demokrati.....	28
5 IT SOM IDEOLOGI	31
5.1 Bakgrund	31
5.2 IT och decentralisering - en determinerad utveckling?.....	32
5.4 IT och jämställdhet - ett försök till klargörande	37
6 SLUTSATSER.....	39
7 LITTERATUR.....	42
8 RAPPORTER UTGIVNA AV IT-KOMMISSIONEN	

FÖRORD

Kan vi lära oss någonting av historien? Eftersom mänskligheten ständigt tycks upprepa samma misstag skulle man kunna frestas att besvara frågan med ett rungande nej. Denna rapport vill hävda motsatsen.

Genom att betrakta tekniken - i det här fallet informationstekniken - inte som någon naturkraft driven av sin egen oundvikliga logik utan som en ideologisk produkt skapad av människor kan vi för några ögonblick ställa oss vid sidan av tidens strömningar.

På distans från det stora världsbullret upptäcker vi så hur synen på tekniken och dess användning hänger intimt samman med de rådande ideologiska tankefigurerna vid en viss tidpunkt i historien. I fokus för rapporten står radiomediets introduktion i Sverige på 1920-talet och dagens debatt om IT. Johannes Åsberg, student vid institutionen för idé- och lärdoms historia, Göteborgs Universitet, som skrivit rapporten på uppdrag av IT-kommissionens observatorium för IT, demokrati och medborgarskap, visar hur rundradions införande kom att präglas av den sociala ansvarsideologin med staten i centrum, medan IT-debatten i stor utsträckning har utgått från en 1990-talets frihetliga, marknadscentrerade ideologi.

Men det finns också viktiga likheter: synen på den tekniska utvecklingen som ödesbestämd och omöjlig att påverka går igen trots ett tidsgap på 75 år. Denna teknikdeterminism bildar ramen för samtidens förståelse av tekniken och begränsar därmed våra handlingsmöjligheter.

Som Johannes Åsberg visar har den demokratiska potential som är så uppenbart närvarande i informationstekniken till stora delar försummats eller valts bort därför att medborgarna nästan uteslutande kommit att betraktats som mediapublik eller konsumenter. Det är just en sådan omedveten exkludering som karakteriserar begreppet ideologi.

När vi har insett att våra framtidsbilder och vårt handlande formas av ideologisk styrning har vi, menar författaren, ett ansvar för att se igenom de ideologiska dimridåerna och ta makten över den tekniska utvecklingen.

Då visar vi också att vi kan dra lärdomar av historien.

LARS ILSHAMMAR

Ordförande i IT-kommissionens observatorium
för IT, demokrati och medborgarskap

SAMMANFATTNING

Söndagen är en stor dag för ungdomarna som bemannar telefonerna på supporten där, för hela det unga Amerika är ledigt från skolan och använder produkten. Allt är mycket ungt på Nintendo. Det är som år 1311, när alla över 35 är döda eller lemlästade eller helt bortglömda.

Douglas Coupland *Microslavar*

Inget kan som teknologiska innovationer utlösa mer eller mindre fantasifulla föreställningar om samtid och framtid. Dessa visioner begränsar, mer än själva teknologin, de valmöjligheter vi tror oss ha. Just denna omedvetna uteslutning av valmöjligheter är vad som kännetecknar begreppet ideologi. Alla är vi föremål för någon form av ideologisk styrning, det är oundvikligt. Samtidigt är det också detta som gör den ideologikritiska undersökningen oundgänglig.

Denna uppsats studerar de ideologiska aspekterna av informationsteknologin ur ett idéhistoriskt perspektiv. Stor omsorg har därför lagts vid att etablera en historisk kontext som synliggör dessa aspekter. Denna historiska kontext har dels en empirisk och dels en teoretisk nivå. Den empiriska kontexten utgörs av införandet av radiomediet i Sverige på 1920-talet och hur radions programinnehåll kom att utformas. Den teoretiska kontexten är Jürgen Habermas samhällsteori. Habermas teori appliceras först på radiomediet och därefter på den samtida diskussionen kring IT, ur detta identifieras sedan vissa ideologiska grunddrag. Dessa ideologiska grunddrag diskuteras och sätts i relation till varandra. Ett övergripande tema för undersökningen kan sägas vara informationsteknik som demokratisk resurs.

Jag vill ta tillfället i akt att tacka de personer som på olika sätt bidragit med synpunkter på arbetet med denna uppsats, Sven-Eric Liedman, Mats André och inte minst min handledare Ingemar Nilsson. Föreliggande uppsats är finansierad av IT-kommissionen, ansvaret för undersökningen och dess slutsatser är dock uteslutande författarens eget.

Johannes Åsberg

1 INLEDNING

1.1 Bakgrund

Under 1920-talet kom ett nytt massmedium att introduceras i Sverige. Den nya uppfinningen fick efter en försiktig start en enorm spridning och anammades inte bara som en naturlig del av varje hushåll utan även som en del av det svenska samhället. Radion fick ge röst åt det framväxande folkhemmets ambitioner och blev ett betydelsefullt normbildande instrument i socialstaten. Än idag är radion ett viktigt massmedium även om televisionen i allt högre grad kommit att ta över delar av radions samhällsliga funktioner. Radiomediets etablering i Sverige sammanföll med det modernas intrång, det svenska samhället stod inför grundläggande omvälvningar och den nya kommunikationsteknologin kom att stå i centrum för detta förändringsarbete.

Tidningar, radio och television har varit de dominerande massmedierna under 1900-talet. Den teknologi som legat till grund för produktion och användning av dessa medier har, i likhet med medierna själva, förändrats och utvecklats över tid. Den "digitala revolutionen", innebar dock en mer grundläggande omstrukturering både vad gäller produktion som användande än tidigare förändringar. Att transformera information till binär kod öppnade ett nytt fält, informationsteknologi (IT). Genom denna utveckling har också nya former av kommunikation kunnat växa fram, intimt förbundna med varandra. Det historiska perspektivet är ofrånkomligt för att en genomgripande förståelse av den roll informationsteknologin idag spelar i samhället ska vara möjlig. Avsikten bakom föreliggande uppsats är därför att studera hur samhällsliga tankemönster och ideologiska strukturer verkade bestämmande för införandet av radiomediet samt att sätta dessa i relation till dagens informationsteknologiska utveckling. Att följa denna typ av långa historiska linjer medför samtidigt att analysen får en mer övergripande karaktär.

1.2 Teori

Perspektivet är ideologikritiskt och utgår teoretiskt från den tyske filosofen och sociologen Jürgen Habermas genombrottsverk *Borgerlig offentlighet* från 1962. Där presenteras dels en sociologisk och genealogisk översikt över kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället men Habermas företar också en mer synkron, strukturellt inriktad analys av den borgerliga offentlighetens förfall. Denna analys är av särskilt intresse för mediarelaterade undersökningar

eftersom den borgerliga offentlighetens framväxt och kris är sammanvävd med och speglas i utvecklingen av kommunikationsteknologi och massmedier. Jürgen Habermas intar en central plats i den samhällsvetenskapliga diskussionen och är därför utsatt för kontinuerlig kritik och omvärdering. Utgångspunkten för denna uppsats är dock inte att ge en översikt över denna kritik utan istället att tillämpa Habermas teori. Det är dock viktigt att påpeka att kritiken som Habermas mött har varit betydelsefull för utvecklingen av hans tänkande. En särställning här intar systemteoretikern Niklas Luhmanns kritik, som utgjort bakgrunden till den centrala plats systembegreppet kommit att få i Habermas teori.

1.3 Syfte

Uppsatsens syfte är att utifrån det teoretiska ramverket i Jürgen Habermas *Borgerlig offentlighet* anlägga ett ideologikritiskt perspektiv på etableringen av radiomediet i Sverige. Till detta kommer en komparativ analys av de ideologiska aspekterna av den samhälleliga diskursen kring informationsteknologi.

1.4 Disposition

Kapitel 2 innehåller en genomgång av Jürgen Habermas samhällsteoretiska genombrottsverk *Borgerlig offentlighet*. Denna är centrerad till Habermas beskrivning av typen borgerlig offentlighet och dess förfall. Kapitel 3 inleds med en historisk bakgrundsbeskrivning av rundradions införande och de intressen som styrde mediets etablering. Framställningen är fokuserad på de tre huvudaktörerna i 1920-talets händelseförlopp, telegrafstyrelsen, radioindustrin och pressen/TT. Kapitlet fortsätter sedan med en ideologikritisk granskning av den tidiga radions programinnehåll. Kapitel 4 har fått formen av ett interludium där Habermas senare tänkande avgränsas och presenteras. Tonvikten ligger här på Habermas samhällsteori, som gestaltas i form av en introduktion till begreppet radikal demokrati. I kapitel 5 görs så en komparativ analys av de ideologiska grunddragen i den samhälleliga förståelsen av IT, olika föreställningar som är kopplade till IT undersöks och diskuteras. I kapitel 6 sammanfattas slutligen undersökningens resultat och slutsatser presenteras.

1.5 Frågeställningar

Uppsatsens övergripande frågeställning är vilka ideologiska grunddrag som framträder vid en tillämpning av Jürgen Habermas analys på svenska förhållanden. Utifrån denna övergripande frågeställning har sedan ett antal mindre och mer konkreta frågeställningar preciserats.

- Vilken ideologisk grund hade struktureringen av radiomediet?
- Vilka var de ideologiska grunddragen i utformningen av radions programinnehåll?
- Vilka är de ideologiska grunddragen i den samhällseliga diskursen kring IT?

1.6 Avgränsningar

Först bör sägas att detta är en idéhistorisk uppsats av övergripande karaktär, en överflygning av ett minst sagt gigantiskt område. Följaktligen byter man då detaljstudien fördelar mot översikten, vilket naturligtvis innebär att tillvägagångssättet blir ett annat. Sedan ska tilläggas att vissa mer eller mindre arbiträra gränsdragningar har varit nödvändiga av utrymmesskäl. Endast de för denna undersökning mest centrala frågeställningarna har kunnat utredas mer ingående. Detta är något som utan tvivel kan diskuteras men som dessvärre har varit ofrånkomligt.

1.7 Material och metod

Källmaterialet hämtas i kapitel 3.2 närmast uteslutande från Göran Elgemyrs bok *Radion i strama tyglar: Om Radiotjänsts tillblivelse, teknik och ekonomi 1922-1957*. Boken är den första uttömmande skildringen av den långlivade och invecklade maktkamp mellan olika intressen som utspelade sig i radions barndom. Elgemyrs insats på detta område är anmärkningsvärd, ur ett svårtillgängligt och omfattande källmaterial har han skapat en faktabas som utgör en utmärkt plattform för fortsatt forskning. Elgemyrs perspektiv är dock uttalat personbaserat, i vissa fall i det närmaste personfixerat. I denna uppsats kommer Elgemyrs material att tolkas på ett helt annat sätt än vad Elgemyr själv gör. Tolkningen kommer att utgå från det teoretiska perspektiv som beskrivs i kapitel 2. I kapitel 3.3 har framförallt Karin Nordbergs avhandling *Folkhemmets röst* använts som referensunderlag. Nordberg kritiserar Elgemyr för hans "konspiratoriska" tolkning av händelseförloppet och framhåller istället en särpräglad svensk tradition av folkupplysning som huvudsaklig förklaringsmodell. Föreliggande uppsats kommer att göra en omtolkning av

källmaterialet även i detta fall. Kapitel 4 har fått formen av ett interludium och här används framförallt Mikael Carlehedens läsning av Habermas i avhandlingen *Det andra moderna* som referensunderlag. En viktig referenspunkt för den komparativa analysen i kapitel 5 är boken *Infrastruktur för informationssamhället* som är utgiven av NUTEK och behandlar den samhälleliga diskursen kring IT ur ett antal olika perspektiv.

2 TEORETISKT PERSPEKTIV

2.1 Bakgrund

Denna uppsats utgår från den teori om offentlighetens strukturomvandling som Jürgen Habermas presenterade i sitt genombrottsverk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* 1962 (svensk titel *Borgerlig offentlighet*). Habermas, som utan tvivel kan sägas vara en av efterkrigstidens mest inflytelserika tänkare, har sedan under sin omfattande produktion kontinuerligt utvecklat och kompletterat sin samhällsteori. En särställning bland hans senare arbeten intar det som idag räknas som Habermas huvudverk, nämligen *Theorie des Kommunikativen Handelns*, från 1981.¹ Det är där han genomför den "linguistic turn", som markerar hans övergång till en mer språkfilosofisk inriktning. Ett annat viktigt verk ur de senaste årens produktion som bör nämnas i sammanhanget är *Faktizität und Geltung* från 1992 (engelsk titel *Between Facts and Norms*). Detta verk kan, som Walter Reese-Schäfer föreslår, betraktas som en rättsfilosofisk tillämpning av *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Det rör sig både om en "...sociologisk rättsteori och en filosofisk teori om rätt och rättvisa".² Habermas senare tänkande kommer att tas upp i kapitel 4. *Borgerlig offentlighet* är dock på intet sätt förlegad, dess grundläggande tematik är central även för hans senare verk. Förutom att vara en utmärkt introduktion till Habermas samtida filosofi gör den även praktisk tillämpning av hans teori, vilket också Mats Dahlkvist uppmärksammar i sitt förord.³ Den lämpar sig följaktligen väl som redskap för en undersökning som denna, som arbetar med ett konkret historiskt material. *Borgerlig offentlighet* är sannolikt också det av Habermas verk som är mest välkänt i Sverige, eller kanske snarare minst förbisett. Även om hänvisningar till Habermas stundtals förekommer i det offentliga samtalet kring modernitet och samhälle är han nämligen, som Mikael Carleheden påpekar i sin avhandling, "...vid en internationell jämförelse,

1 De bärande elementen i detta arbete återfinns i den mindre omfattande samlingen *Kommunikativt handlande*.

2 Reese-Schäfer, Jürgen Habermas, s 72, Göteborg 1995.

3 Habermas, *Borgerlig offentlighet*, s i, Lund 1984.

märkligt frånvarande i den svenska samhällsvetenskapliga och, i än högre grad, filosofiska diskussionen".⁴ Habermas inleder *Borgerlig offentlighet* med att undersöka hur kategorierna "privat" och "offentligt" förändrats under historiens gång. Han tar sin utgångspunkt i den grekiska stadsstaten och följer sedan kategoriernas transformationer fram till den borgerliga offentlighetens förfall under 1900-talet. Denna genealogi tjänar som plattform för en mer djupgående strukturell analys av den borgerliga offentlighetens uppkomst, storhetstid och förfall.

2.2 Borgerlig offentlighet

Det specifika hos den borgerliga offentligheten är att den utgörs av privatpersoner församlade som publik. Det rör sig alltså om en offentlig sfär i det privata området. Detta kan tydligare åskådliggöras om man betraktar den strukturella uppbyggnaden av de privata och offentliga sfärerna under 1700-talet. Den offentliga maktens sfärer är staten och hovet. Dessa sfärer utgör den överhet som upprätthåller principen om herravälde i förhållande till privatpersonerna. När det borgerliga samhället utmanar denna princip, inte i syfte att tillskansa sig herravälde utan snarare för att förändra det, sker konfrontationen med överhetens offentlighet genom ett offentligt resonemang. Detta resonemang, som utvecklas i kaffestugor, salonger och tidningar, utgör själva kärnan i den borgerliga offentligheten. Det handlar om ett resonerande som radikalt skiljer sig från det antika *bios politikos* eller den representativa offentlighetens rituella fraser. Det offentliga resonemangets röster talar utifrån sin privata status, det gäller då dels rollen som egendomsägare och dels rollen som familjefader. Dessa två roller representerar också en uppdelning som är konstitutiv för det privata området i sin helhet.

Ett offentligt resonerande uppstår först genom framväxten av en litterär offentlighet, där kulturprodukter eller problematiker kopplade till intimsfären diskuteras. Den litterära offentligheten kommunicerar med det adligt-höviska samhället och etablerar vad som skulle kunna kallas en "kulturpolitisk" offentlighet. Ur denna litterära offentlighet utvecklas dock snart en politisk offentlighet som kommunicerar med statsförvaltningens område och via den allmänna opinionen förmedlar samhällets behov. Förhållandet mellan den litterära och den politiska offentligheten är dock mer intrikat än så. Den litterära offentligheten utgår nämligen från samma ideologiska grund som den borgerliga

⁴ Carleheden, *Det andra moderna*, s 9, Göteborg 1996.

familjens självförståelse. Familjen, som återfinns i det borgerliga samhällets intimsfär, är strukturerad kring diskursiva begrepp som "frihet", "jämlighet" och "bildning". Familjemedlemmarna (det rör sig då om den borgerliga definitionen och inte de "folkliga" storfamiljerna) betraktas som fria och jämlika i förhållande till varandra. Man tänker sig intimsfären som helt oberoende av varuutbytets och det samhällsliga arbetets ekonomiska logik. Denna bild hade naturligtvis föga med någon sorts faktisk verklighet att göra men själva föreställning bar med sig en påtaglig normativ kraft. Den borgerliga självförståelsen, baserad i intimsfären, kom följaktligen att strukturera den litterära offentlighetens resonering. Vilken sedan i sin tur kom att verka bestämmande på den politiska offentlighetens diskursiva innehåll. På detta vis samverkar alla delar av det borgerliga samhället i den ideologiska reproduktionen.

Det borgerliga samhällets offentliga rum betraktas således som i grunden herraväldsfria platser, ytor där privatpersonerna framträder som fria och jämlika individer. Den borgerliga offentlighetens "allmänna opinion" får i och med detta i allt högre grad ett skimmer av sanning och förnuft. Den allmänna opinionen tycks bära upp, inte bara ett borgerligt klassintresse, utan ett allmänt och humanistiskt intresse. I den tidiga borgerliga offentligheten skyddas den privata sfären från offentligt intrång och dess autonomi ses som en förutsättning för herraväldsfri interaktion. Den sena borgerliga offentligheten har genom det ökade inflytande den utövar på den offentliga makten allt mer frångått detta synsätt. Den statliga interventionismen legitimeras av de samhällsliga makternas inflytande över den offentliga makten. På detta vis upplöses sakta den tydliga avgränsningen av det privata gentemot det offentliga. "Denna dialektik", säger Habermas, "mellan ett fortskridande förstatligande av samhället och ett samtidigt genomfört församhällsligande av staten förstör gradvis den borgerliga offentlighetens grundval - separationen av stat och samhälle".⁵

Den borgerliga ideologi som kom till uttryck i 1700-talets och det tidiga 1800-talets liberalism utgick från en småvaruekonomi med horisontella bytesrelationer. Den kapitalistiska utvecklingen mot koncerner, kartellbildningar och styrd prisbildning gjorde det allt svårare att hävda den privata sfärens maktneutralitet. I och med att effekterna av en ofullständigt reglerad marknad blev allt tydligare ökade också behovet av en stark stat. Vid denna tid hade också privatpersoner utanför det borgerliga samhället, främst arbetare, börjat

⁵ Habermas, *Borgerlig offentlighet*, s 125.

organisera sig för att via den offentliga makten förändra sina ekonomiska villkor, något de hade små möjligheter att göra utanför denna. De breda massorna lyckades på detta sätt "...översätta de ekonomiska antagonismerna till politiska konflikter...".⁶ Att arbetskraften i allt högre grad kom att organiseras politiskt fick till sin följd att företagen snabbt växlade över sin privata samhälleliga makt i politisk makt. Detta kom att ytterligare förstärka den tendentiella sammanflätningen av det offentliga och privata som beskrivits ovan.

Den inkonsekvens i den borgerliga ideologin som i och med detta skeende kom att framträda allt tydligare visade sig svår för den liberala teorin att förhålla sig till. Den allmänna opinionen kunde, så länge den endast konstituerades av en fri, jämlik och bildad borgerlighet, betraktas som den naturliga ordningen, *l'ordre naturel*. När sedan borgerligheten, i enlighet med denna idé, började utöva inflytande över den offentliga makten kom detta även "ofria", "ojämlika" och framförallt "obildade" proletärer till gagn. De utgjorde dessutom en betydande majoritet och borde därigenom, som en konsekvens av den borgerliga ideologins självförståelse, ha tolkningsföreträde. Detta var dock en tanke som det borgerliga samhället hade svårt att förlika sig med. Liberala teoretiker, som Mill eller Tocqueville, såg med oro på ett framtida samhälle där en okultiverad majoritet genom en allsmäktig statsapparat förtryckte och avhumaniserade människan. De var dock inte ensamma. Även många socialistiska tänkare bekymrade sig över vilka konsekvenser en alltför stark statsmakt skulle medföra.

2.3 Den borgerliga offentlighetens förfall

Den borgerliga ideologin framställer det privata området som en herraväldesfri sfär. Det gäller dels inom intimsfären, som får sitt offentliga uttryck i den litterära offentligheten, och dels inom socialsfären, offentligt uttryckt i den politiska offentligheten. En strikt uppdelning av offentligt och privat område eftersträvas utifrån denna bärande tanke. Under slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet försvagas dock denna separering. Förklaringen är att den liberala erans utvecklingstendenser i mycket korresponderar med den kapitalistiska ekonomins expansion. I takt med att företagen och de ekonomiska transaktionerna avpersonaliseras och internationaliseras blir förhållningssättet till den samhälleliga reproduktionens sfär som ett uteslutande privat område allt mer ohållbart. Resultatet av denna förändrade syn på den sociala sfären blir en

⁶ ibid. s 128.

ökad statlig protektionism och interventionism såväl nationellt som internationellt. Socialsfären blir följaktligen föremål för ett omfattande förstatligande, i form av regleringar och offentligt organiserad reproduktion. Den framväxande socialstaten skapar, vad Habermas kallar för "en repolitiserad socialsfär". Vad som är privat och vad som är offentligt blir allt otydligare. Detta förstatligande av samhället är, som antytts ovan, oupplösligt förenat med församhälleligandet av staten. Bildandet av politiska partier, intresseorganisationer etc., gör att den offentliga makten underordnas privata viljor och inte längre kan sägas utgöra ett autonomt fält för maktutövning i förhållande till det privata området.

Det förvaltningsbyråkratiska inflytandet griper även in i intimsfärens funktionella ordning. Funktioner hos intimsfären tas över av den offentliga makten, denna funktionstömning av intimsfären leder till den gradvisa upplösningen av den traditionella familjestrukturen och av äktenskapet som ekonomisk institution. Omfunktioneringen av det privata området får även till följd att "fritidens" område tendentiellt intar "...den litterära offentlighetens plats, som subjektiviteten skapad i den borgerliga familjens intimsfär en gång relaterades till".⁷ Den litterära offentligheten var höjd över det borgerliga samhällets ekonomiska kretslopp. Det var detta som säkerställde det publika resonemanget. Under slutet av 1800-talet börjar dock den kommersiella logiken tränga in i denna sfär vilket leder till att resonemanget efterhand övergår i konsumtion. För även om de kulturprodukter som utgjorde underlaget för resonemanget i den litterära offentligheten var varor så var själva samtalet inte ett kommersiellt objekt.

Övergången från en kulturresonerande till en kulturkonsumerande publik sker i och med att antalet privatpersoner som gör anspråk på deltagande i publiken ökar. Tidigare hade man underlättat lägre bildningsskiktets uppgång i resonemanget ekonomiskt, kulturprodukternas form hade anpassats till en lägre prisnivå. Istället anpassar man nu kulturprodukternas innehåll till en lägre bildningsnivå, det handlar alltså om en psykologisk underlättning. På detta sätt kommersialiseras den litterära offentligheten, vilket också leder till att den upphör att vara ett offentligt område. Kulturprodukterna debatteras inte, utan avnjuts. Det resonemang som förs förflyttas till en specialistnivå som kulturkonsumenterna betalar för att få lyssna till. Resonemanget blir på detta vis

⁷ ibid. s 139.

privat rekreation och en vara. Som vara är den också underställd marknadens lagar vilket leder till att den görs så lättillgänglig och allmängiltig som möjligt.

Diskussionen, som blivit ett *geschäft*, formaliseras. Positioner och kontrapositioner måste följa vissa på förhand uppgjorda spelregler för underhållning. Konsensus i sak blir i stor utsträckning överflödigt i förhållande till konsensus i umgängesformer. Problemställningarna definieras som etikettsfrågor och de konflikter som en gång utspelade sig i offentlig polemik trängs undan till de personliga tvisternas plan. Det på så sätt arrangerade resonemanget fyller förvisso viktiga socialpsykologiska funktioner, framförallt som kvietistiskt handlingssurrogat, men dess publicistiska funktion försvinner mer och mer.⁸

Den litterära offentlighetens förfall blir särskilt tydligt om man betraktar utvecklingen av tidningsmediet under denna period. Tidningarnas innehåll har vid tiden för sekelskiftet genomgått en radikal avpolitisering, en kommersiell masspress av amerikansk typ har brutit fram även på kontinenten. Detta medför att det litterära i allt högre grad får ge vika för det visuella, texten anpassas till och underordnas illustrationer och layout. Nyheter tränger undan resonemang och får även allt mer formen av berättelser, gränsen mellan fakta och fiktion blir allt otydligare. Sensationen och skandalen prioriteras också framför det mindre känslöväckande. Komplexa sammanhang ersätts av, eller omformas till, enkla frågeställningar. Dessa processer förs vidare och fördjupas av etermedierna. Etermedierna upplöser i och med sin omedelbarhet den textuella distansen vilket medför att privatpersonernas del i den mediala kommunikationen inskränks till reception. Mediernas strukturella omvandling leder även till en privatisering av det offentliga i den konsumerande publikens medvetande. Händelser i offentligheten omtolkas och ges en personifierad och privat form.

Sentimentalitet angående personer och den motsvarande cynismen angående institutioner, som med socialpsykologisk nödvändighet framspringer därur, begränsar sålunda subjektivt förmågan till kritiskt resonemang om den offentliga makten där detta annars ännu vore objektivt möjligt.⁹

Den borgerliga offentlighetens förfall innebär uppkomsten av en plebicitär offentlighet, en offentlighet för massan. Den plebicitära offentligheten har inget egentligt publikum där en allmän opinion kan skapas, dess mediatiserade publik är reducerade till konsumenter. Den politiska dagordningen är genom kompromisser och förhandlingar i det fördolda redan fastslagen när den offentliggörs, den plebicitära offentligheten fyller endast en acklamativ funktion. Politikens kommersialisering yttrar sig i att det politiska antar varuform. PR-konsulter anlitas för att "sälja" politiken till väljarna. Detta innebär att ett reklamspråk tar sig in i politiken, ett språk som inte bara påverkar den politiska retoriken utan även politikens utformning. Genom PR försöker de

⁸ ibid. s 143.

⁹ ibid. s 149.

statliga och samhällseliga makterna producera allmän opinion. Publiciteten har blivit reducerad till ett manipulativt instrument för legitimering.¹⁰

Radio och TV utgör alltså slutfasen på den publicistiska utveckling som gått från småskalig, resonemangsorienterad åsiktspress mot storskalig, konsumtionsinriktad massmedia. Den kommersiella utvecklingen av medierna växelverkar även med den teknologiska utvecklingen av produktionsprocesserna. I takt med att medieföretagen i högre grad fokuserar på den ekonomiska avsättningen blir det allt nödvändigare att investera i effektivare produktionsteknologi. Även om den relativa avsättningen på detta vis ökar blir den reella kostnaden för produktionen allt högre. Etableringen av etermedia är så kostsam att det i de flesta fall förutsätter statlig finansiering. Etermedierna är på så sätt redan i sitt första skede monologiska och konsumtionsinriktade offentliga institutioner. Hur giltig denna bild är för de specifika svenska förhållandena kommer närmare att studeras i följande kapitel.

3 RADIOMEDIET ETABLERAS

3.1 Bakgrund

Intresset för radiomediet var i början av 1920-talet mycket stort i utlandet. På många platser gjordes försökssändningar och i vissa länder var mediet redan etablerat. Detta gällde framförallt USA, där situationen i det närmaste var kaotisk, till stor del beroende på avsaknaden av restriktioner för uppförande av sändningsstationer och innehav av mottagare. I det andra stora radiolandet, England, tillföll radion generalpostdirektörens, Postmaster Generals, ansvarsområde. Efter några månaders diskussioner kring koncessionsfrågan gav Postmaster General i januari 1923 det privata bolaget British Broadcasting Company (BBC) tillstånd att driva en public-service verksamhet på radioområdet, ett tillstånd som i praktiken kom att innebära att BBC fick monopol på radiosändningar i England. Dessa två motpoler utgjorde grunden för den diskussion kring radiomediet som kom att föras i Sverige.

De kan formaliseras som två olika massmedieideologier, den frihetliga och den sociala ansvarsideologin.¹¹ Den frihetliga ideologin förespråkar oreglerad etableringsrätt och öppen konkurrens. Ur denna mångfald ska konsumenterna få

¹⁰ I konsten att manipulera publiciteten medels PR finns det numera en uppsjö av handböcker. Ett svenskt exempel är Kjell Erikssons Sätt PRESS på marknadsföringen.

¹¹ Hadenius, Weibull, Massmedier, s 19ff, Stockholm 1997.

välja fritt, regleringar eller censur från statens sida bör vara förbjudet. En fri och obunden opinionsbildning kommer på så sätt inte att äventyras. Den sociala ansvarsideologin är formulerad som en kritik av den frihetliga ideologin. Den hävdar att en total frihet från offentliga regleringar inte nödvändigtvis innebär en ökad frihet för mediernas konsumenter. Det bör ställas vissa grundläggande journalistiska krav på medierna så att inte kommersiella överväganden sätts före de demokratiskt principiella. Mediernas makt medför ett samhälleligt ansvar, "...lönsamhet garanterar inte alltid yttrandefrihet".¹² Dessa både medieideologier har sin resonansbotten i traditionell liberal respektive socialstatlig ideologi. Betraktar man det svenska medieklimatet så var detta präglad av den frihetliga ideologin fram till och med den borgerliga offentlighetens förfall, som beskrivits i föregående kapitel. Med framväxten av den moderna socialstaten kom den sociala ansvarsideologin att få allt fler tillskyndare. Den sociala ansvarsideologin var sedan tongivande, inte bara i Sverige utan överlag i västeuropa. 1980-talet innebar en återgång till den frihetliga ideologin, även om detta skedde med en viss eftersläpning i Sverige. Här är det dock på sin plats att påpeka att det inte rör sig om några skarpa eller oomtvistade gränsdragningar, man bör snarare se dessa indelningar som idealtypiska.

3.2 Ägarstruktur

När diskussionen om rundradions införande i Sverige tog fart i början av 1920-talet rådde ingen fri etableringsrätt för etermedier, till skillnad från pressen. Uppförandet och användandet av sändarstationer var reglerat i en lag från 1907 som gällde "utförande och nyttjande av elektrisk anläggning för telegrafering eller telefonering utan tråd".¹³ Denna lag reglerade i och för sig inte radiomediet explicit men kom ändå att bli vägledande för statens hantering av frågan. Detta ledde till att radion kom att sortera under Telegrafstyrelsens ansvarsområde. Telegrafstyrelsen arbetade målmedvetet för en monopolisering av mediet och fortsatt statlig kontroll. Telegrafstyrelsen föreslog en modell där staten även fortsättningsvis skulle hantera den tekniska delen av mediet medan programverksamheten koncessionerades. Man var medveten om det nya mediets kommersiella potential och behöll på detta vis kontrollen över den tekniska utbyggnaden. Det är intressant att iakttaga de diametralt skilda strategier som här tillämpas av det offentliga i förhållande till tidningsmediet respektive radiomediet.

¹² ibid. s 20.

¹³ Elgemyr, Radion i strama tyglar, s 13, Stockholm 1996.

Telegrafstyrelsen var mån om att komma till ett avgörande i koncessionsfrågan och byråchef Seth Ljungqvist tog därför själv kontakt med lämpliga intressenter, vilket innebar radioindustrin och TT. Att radioindustrin sågs som en lämplig intressent är knappast märkligt, den hade ju ett uppenbart kommersiellt intresse i utbyggnaden av radion. Dessutom ägdes, i den engelska förebilden, monopolföretaget BBC av just radioindustrin. Något underligt kan det tyckas att Telegrafstyrelsen tog kontakt med TT. Tidningarna utgjorde ett konkurrerande medium och hade internationellt sett inget inflytande över radiomediet.

Att Telegrafstyrelsen betraktade TT som en lämplig intressent hade sin grund i förhållanden som var specifikt svenska. Under det första världskriget hade nyhetsbyråerna använts som propagandainstrument, den svenska staten hade mot bakgrund av detta arbetat aktivt för att nyhetsförmedlingen skulle samlas under en nationell nyhetsbyrå. TT hade, tack vare sina nära kontakter med UD, en halvofficiell roll som man inte var sen att utnyttja.¹⁴ Just som konkurrerande medium var det naturligtvis av stort intresse att kunna tillgodogöra sig ett betydande inflytande över radion. De anspråk på inflytande som TT kom att framföra motiverades utifrån begrepp som "opartiskhet" och "saklighet". Under den tid som de förberedande samtalen pågick förekom liten eller ingen rapportering kring radiofrågan i tidningarna. Även när koncessionsförhandlingarna med de berörda parterna, telegrafstyrelsen, TT och radioindustriföretagen AEG och SRA, inleddes på hösten 1922 omgärdades det hela av tystnad.¹⁵

De förberedande kontakterna ledde till att Telegrafstyrelsen började föra förhandlingar med AEG och SRA. De båda företagen krävde var för sig ensamrätt men Telegrafstyrelsen förhöll sig tveksam till deras förslag eftersom inget av dem innebar ett nära samarbete med TT. De båda rundradioföretagen började nu istället föra förhandlingar med TT vilket resulterade i en uppgörelse om en gemensam koncessionsansökan. Radioföretagen och TT planerade att starta ett bolag, AB Radiotelefoni, som skulle ha det fullständiga ansvaret för rundradion i Sverige. Föga förvånande gick förhandlingarna mellan AB Radiotelefoni och Telegrafstyrelsen trögt. En avgörande faktor bakom detta var att kontrollen över sändarstationerna enligt ansökan skulle flyttas från Telegrafstyrelsen till radioföretagen. Telegrafstyrelsen slog i en skrivelse till

14 ibid. s 30.

15 Undantaget är en mindre debatt i SvD december 1922 (se ibid. s 41ff).

Kommunikationsdepartementet fast att sändarstationerna av politiska, ekonomiska och social skäl borde ägas av staten. Skulle radion i framtiden komma att användas för undervisning och folkupplysning vore det dessutom en underlättande omständighet. Här framgår hur radiomediet kom att integreras med den offentliga makten i den förvaltningsbyråkratiska diskursen.

Telegrafstyrelsens yttrande visar att rundradion bedömdes som en offentlig nyttinghet och inte som ett publicistiskt medium. De som skötte koncessionsfrågan var statliga tjänstemän inom ett verk med så allmännyttiga uppgifter som telefon- och telegrafväsendet. Det var ofrånkomligt att en utredning i rundradiofrågan skulle komma att ta hänsyn till både statens och allmänhetens intressen.¹⁶

Telegrafstyrelsen framhöll det nödvändiga i att sändarstationerna var i statlig ägo, argumentet var att detta skulle underlätta ett framtida statligt övertagande av radioverksamheten. Alla de koncessionsansökningar som kommit in avfärdades av Telegrafstyrelsen och istället ges ett eget förslag på hur rundradion ska organiseras. Grunddragen är att ett aktiebolag bestående av svensk radioindustri och pressen ska ges koncession på programverksamheten, staten ska äga sändarstationerna och mottagarapparaterna ska licensieras och kontrolleras av Telegrafstyrelsen.¹⁷ Detta yttrande remitterades till diverse instanser, däribland Kommerskollegium. Det gemensamma för den kritik som de olika instanserna framförde var en skepsis gentemot det värnande av den inhemska radioindustrin och de krav på kontroll som Telegrafstyrelsen ställde. Någon större opposition mot det tänkta monopolet gör sig inte gällande i remissvaren. Att pressen skulle få inflytande över det nya mediet gav inte heller upphov till några invändningar. Man betonade istället vikten av "opartisk" och "saklig" nyhetsförmedling och att undvika "illojal" konkurrens mellan medierna.

Kommunikationsminister var vid denna tid socialdemokraten Anders Örne och han delade till fullo Telegrafstyrelsens åsikt i rundradiofrågan. Örne var inriktad på att få en lösning på frågan men verkar samtidigt ha varit besvärad av den skyndsamt ärendet krävde, med tanke på utvecklingen i USA.¹⁸ Bara en månad efter att yttrandet kom in avgick dock regeringen och ny kommunikationsminister blev Sven Lübeck. Även om Lübeck delade många av Telegrafstyrelsens synpunkter så tog han intryck av Kommerskollegiums invändningar vad gäller skyddet av den inhemska radioindustrin och ifrågasatte även nödvändigheten av ett monopol på programverksamheten. Lübeck tog inte heller ställning till Telegrafstyrelsens förslag att radioindustrin och TT skulle tilldelas koncessionen gemensamt.

¹⁶ ibid. s 110.

¹⁷ ibid. s 51ff.

¹⁸ ibid. s 62.

Detta var läget i juni 1923, man inväntade nu riksdagens sammanträde efter hösten och en ändring av 1907 års lag. Redan i juli 1923 återkom dock de stora radioföretagen AEG och SRA, nu tillsammans med en rad mindre tillverkare, med en koncessionsansökan. Denna gång utan TT, det hade skett en brytning. Enligt TT:s vd Gustaf Reuterswärd hade radioindustrins representanter visat en fullständig oförståelse inför TT:s och pressens intressen när man sammanträtt om utformningen av koncessionsansökan. Man valde därför att avbryta samarbetet. Göran Elgemyr diskuterar flera tänkbara förklaringar till denna brytning.¹⁹

Efter att TT dragit sig ur samarbetet med radioindustrin blev relationerna mellan Telegrafstyrelsen och radiokonsortiet allt mer irriterade. En av tvistefrågorna var hur stor andel av licensavgifterna som skulle tillfalla Telegrafstyrelsen. Att ändringen av 1907 års lag först kunde genomföras under 1924 gav i och för sig Telegrafstyrelsen tid att avvakta men radiokonsortiets position förstärktes av att det inte fanns några andra intressenter. Telegrafstyrelsens ovilja att förhandla koncessionsfrågan provocerade radiokonsortiet, SRA svarade med att åsidosätta 1907 års lag och inleda försäljning av radiomottagare, man började dessutom på eget bevåg med radiosändningar. Situationen kom dock att förändras i och med att TT beslöt att bilda ett presskonsortium, AB Radiotjänst, för att söka koncession på radioverksamheten. Det uttalade syftet var att förhindra framtida konkurrens med radiomediet, framförallt vad gällde nyhetsförmedlingen. TT-chefen Reuterswärd menade att det låg ett betydande samhällsintresse i att pressen kunde kontrollera radion. Genom att inte driva verksamheten i vinstsyfte skulle man kunna försäkra sig om att radion blev ett värdigt forum för kulturen och samtidigt undvika att den utmanade pressens intressen. SRA:s försökssändningar med reklam och underhållning hade varit framgångsrika, Reuterswärd varnade för effekterna på pressens annonsstock om detta skulle fortsätta i större skala.

Vad gäller programverksamheten kan man här iaktta en intressant skiftning från underhållning och förströelse över till ett mer uttalat betonande av folkbildning och upplysning. Göran Elgemyr föreslår att SRA:s lyckade försökssändningar av underhållningskaraktär kan ha haft en viss betydelse för denna omsvängning, presskonsortiet kan ha velat betona de specifika kvaliteter en pressägd radio kunde ha.²⁰ En radio som inriktade sig på folkbildning istället för underhållning

¹⁹ ibid. s 68ff.

²⁰ ibid. s 79.

och som var befriad från reklam sågs även som ett mindre hot mot pressens intressen. Uppenbart är under alla omständigheter att pressens hantering av radiofrågan bör förstås utifrån kommersiella överväganden, det fanns tydliga ekonomiska incitament bakom pressens engagemang.

Det nybildade presskonsortiet och Telegrafstyrelsen inledde omedelbart förberedande förhandlingar. Det rådde en stor enighet i centrala grundfrågor och vissa preliminära riktlinjer lades omgående upp. Telegrafstyrelsen skulle äga och driva huvudstationen i Stockholm och övriga sekundärstationer runt om i landet, om radiointresset ökade mer än förväntat skulle dock vissa lokala stationer som ägdes och drevs av lokala organisationer kunna etableras. Utöver detta skulle Telegrafstyrelsen ansvara för hela den tekniska delen av programverksamheten. AB Radiotjänst skulle utveckla och sända programmen. Sändningarna var begränsade till tre timmar per kväll under vintertid, då man sände varje dag. Under sommartid tilläts Radiotjänst sända tre till fyra dagar i veckan. Övrig tid disponerade Telegrafstyrelsen sändningsrätten till stationerna. All förmedling av nyheter eller liknande skulle underställas TT.²¹

Efter dessa förberedande samtal beslutade presskonsortiet i maj 1924 att lämna in en koncessionsansökan. I denna framhålls särskilt aktieägarnas partipolitiska bredd och erfarenhet av att handskas med "det offentliga ordet under ansvar".²² Man betygade också att motivet till ansökan inte var att vinna några ekonomiska fördelar åt den svenska pressen. När det gällde programinnehållet betonades folkbildning och folkuppfostran som syften för verksamheten. När presskonsortiet ansökt om koncession blev de omedelbart kontaktade av radiokonsortiet, som föreslog ett samgående. Inom presskonsortiet rådde delade meningar om förtjänsterna av ett sådant samgående, efter viss förhållning av frågan valde man slutligen, efter kontakter med Telegrafstyrelsen, att avböja inviten. I augusti 1924 lämnade så Telegrafstyrelsen en skrivelse till Kommunikationsdepartementet där man förordar att AB Radiotjänst ska tilldelas ensamrätt på programverksamheten.

Utöver detta föreslogs att de allmänna riktlinjerna för programverksamheten ska läggas fast i samförstånd med Telegrafstyrelsen. Förklaringen till denna statliga kontroll var enkel: "Härigenom har lagts i statens hand en fullgod och nödvändig möjlighet att, när så från statens sida kan anses påkallat, ingripa med

²¹ ibid. s 80ff.

²² ibid. s 85.

avseende å programmens art".²³ Telegrafstyrelsens förslag möttes av kraftig kritik av radiokonsortiet som upprörda vände sig till regeringen. Det fanns, menade man, inget substantiellt som gjorde Radiotjänst till ett fördelaktigare val, förhållandet var snarare det motsatta. Särskilt framhävde man det olämpliga i att ge ett konkurrerande medium fullständig kontroll över programverksamheten. Vid en internationell jämförelse framstod den föreslagna lösningen av radiofrågan som en anomali. Förslaget väckte även starka känslor hos amatörradioklubbarna, som anklagade pressen för att försöka tiga ihjäl frågan.

Debatten blev allt hätskare och kommunikationsminister Lübeck tog kontakt med presskonsortiet för att åstadkomma en lösning som skulle tillfredsställa alla parter. Både Lübeck och presskonsortiet var angelägna om att få ett snabbt avgörande, ett socialdemokratiskt regeringstillträde var nära förestående och det fanns en gemensam oro att detta skulle innebära att radion helt förstatligades. För att en lösning skulle kunna nås fick presskonsortiet gå med på betydande eftergifter, radiokonsortiet erhöll en tredjedel av aktierna i AB Radiotjänst, man förlorade styrelsemajoriteten och styrelseordföranden skulle utses av staten. I oktober 1924 gavs det radikalt omstrukturerade AB Radiotjänst koncessionen på programverksamheten. Telegrafstyrelsen tilldelades ansvaret för licensindrivningen och all rundradioteknik, man var också representerad i styrelsen och utöver detta avtalslutande part med Radiotjänst.

3.3 Programinnehåll

Den tidiga radions programverksamhet kom i hög grad att styras av de ägarintressen som beskrivits ovan. I början av 1930-talet hade radion blivit ett allt viktigare nationellt medium. De lokala stationer som tidigare haft viss frihet i programutvecklingen underställdes nu fullständigt centralstyret i Stockholm. Detta berodde delvis på att de inte tillräckligt noga följt kraven på folkbildning och folkuppfostran, tonen hade dessutom varit opassande uppsluppen.²⁴ Från politiskt håll höjdes allt fler röster för ett fullständigt förstatligande av radion. För att undvika en sådan utveckling beslöt Radiotjänst att tillmötesgå kraven på en tydligare folkbildningskaraktär i programverksamheten.

En föredragsavdelning inrättades 1931 på initiativ av Radiotjänst vd Gustaf Reuterswärd, man beslöt också att begränsa musikutsändningarna och att öka

²³ ibid. s 95.

²⁴ Nordberg, Folkhemmets röst, s 43ff, Eslöv 1998.

antalet föredrag i etern. För Reuterswärd, tillika chef för TT, var detta beslut knappast problematiskt. En radio som till övervägande delen sände folkuppfostrande föredrag utgjorde ett ringa hot mot pressens intressen.²⁵ Folkrörelserna blev också i viss mån en maktfaktor vad gällde programverksamheten. Redan 1926 hade man tagit beslut om samarbete med folkbildningsinstitutionerna och detta samröre kom med tiden att bli allt djupare. Radiotjänst var ytterst lyhörd för organisationernas önskemål, att folkrörelserna inte utnyttjade mediet fullt ut under den första tiden berodde mer på egen tveksamhet, det fanns en oro för att allmänhetens intresse i mötesverksamheten skulle svikta till förmån för enskilt radiolyssnande. Det var framförallt de lokala föredragsarrangörerna som var skeptiska till det nya mediet.

Den mest framträdande av dessa var Carl Cederblad, föreståndare för Upsala arbetarinstitut.²⁶ Cederblad vände sig inte mot den tekniska innovationen som sådan, utan snarare mot hur denna kom att användas. Radion var enligt hans mening endast ett surrogat för det levande ordet, en blek kopia som nu höll på att tränga ut originalet. Talet tömdes på sin mänsklighet, det blev opersonligt och platt. Han rådde familjerna att stänga av radion och istället anordna högläsning av god litteratur. Närheten kunde inte avlägsnas utan att bildningen förlorade något av sitt väsen. "Rata dagens falska guld, även om det glimmar, samt minns, att äkta bildning vinnes ej med maskin, den kostar alltid eget själsarbete och svidande offer".²⁷ De som delade Cederblads åsikt ansåg att själva den form i vilken folkupplysningen bedrevs var avgörande, bildning kunde inte inskränkas till själva vetandet i sig. Kritiken kom även från de intellektuella. Erik Axel Karlfeldt, Ivar Lo-Johansson och Wilhelm Peterson-Berger var några av de namnkunniga konstnärer som angrep radiomediet.²⁸

Under de första decennierna av 1900-talet genomgick det svenska samhället grundläggande strukturella förändringar såväl politiskt som ekonomiskt och socialt. Det modernas intrång satte varaktiga spår i samhällets kulturella och kommunikativa mönster. Det nya mediet uttryckte denna förändring i dess renaste form och blev därigenom en tydlig måltavla för kritiken av det moderna. De mest kritiska rösterna mildrades dock med tiden och vid slutet av 1930-talet ifrågasatte inte längre någon på allvar radions existensberättigande, tonvikten

25 *ibid.* s 49.

25 *ibid.* s 71ff.

27 *ibid.* s 73 (emfas borttagen).

28 *ibid.* s 75.

lades istället på innehållet. Programmen skulle vara av uppbygglig karaktär och underlätta folkets fostran.

Radion kom också att bli ett av den framväxande socialstatens främsta propagandainstrument, detta förhållande åskådliggörs inte minst i en företeelse som präglade radioutbudet under 1930- och 40-talen, lyssnargrupperna.²⁹ Som en reaktion mot kritiken som hade riktats mot radion för att den isolerade lyssnaren och inte gav möjlighet till diskussion eller fördjupning inrättade man i samråd med folkbildningsorganisationerna en studiecirkelliknande verksamhet som utgick ifrån föredragsserier. Lyssnargrupper anordnades som fick rekvidrera studiematerial i god tid och läsa in sig på detta. Man sände sedan föredrag eller diskussioner i ämnet som dessa lyssnargrupper åhörde gemensamt och sedan själva diskuterade. Alla delar av programverksamheten deltog i detta arbete, naturvetenskap såväl som humaniora och samhällsvetenskap. Allmänheten visade dock, med några få undantag, föga intresse för dessa lyssnargrupper.

Själva serierna, och då speciellt diskussionsprogrammen, blev däremot ofta uppmärksammade och debatterade. Det mest välkända exemplet är antagligen Lubbe Nordströms socialpolitiska radioreportage *Lort-Sverige* från 1938. Den problematik som låg i fokus för Nordströms reportage var den s.k. bostadsfrågan, de folkliga klassernas levnadsförhållanden utmärktes av smuts, mörker och dålig luft.³⁰ Visionen var att moderna, rena och ljusa bostäder även skulle vara tillgängliga för mindre bemedlade. I Nordströms första reportage finns vissa rashygieniska drag, den undermåliga miljön skapar ett undermåligt befolkningsmaterial. Dessa misslyckade människor framställs som oanvändbara i folkhemsprojektet.³¹ Det eugeniska elementet är än mer framträdande i en annan uppmärksamrad lyssnargruppsserie, *Befolkningsfrågan* som sändes 1935-1936. *Befolkningsfrågan* var en brett upplagd propagandamanöver som utgick från stora delar av det offentliga spektrat.³²

Vad gäller formen kom mediet samtidigt att utvecklas i nya riktningar genom tekniska innovationer.³³ Ljudbilar beredde vägen för radioreportage utanför studion, man började sakta närma sig publiken. Detta innebar också att mediet

29 *ibid.* s 266ff.

30 Nordströms retorik är även präglad av det samhälleliga tryck som den borgerliga ideologins förhållande till kroppen utövade. De ideologiska övertönen i Nordströms reportage sätts in i ett idéhistoriskt sammanhang i Jonas Frykmans och Orvar Lövgrens etnologiskt grundade kulturanalys *Den kultiverade människan*.

31 Nordberg, *Folkhemmets röst*, s 283f, Eslöv 1998.

32 *ibid.* s 294.

33 Carin Åberg ger i *Den omärkliga tekniken* en ingående beskrivning av den tekniska utvecklingen av Radiotjänsts programverksamhet.

blev mer journalistiskt, intervjuare eller programledare introducerades som förmedlande länk mellan talare och lyssnare. Allt oftare spelade man in materialet på lackskivor och redigerade det innan sändning, istället för att som tidigare sända direkt. Allt detta ledde till en institutionalisering av radion som autonomt medium, teknik och journalistisk form utvecklades med tanke på radiomässighet.

4 INTERLUDIUM

4.1 Demokratiteori och ambivalens

I äldre tiders samhällen fanns ett gemensamt bakgrundsvetande, traditioner och kollektiva identiteter som legitimerade den sociala ordningen. Upplysningsrörelsen uppstod som en kritik av denna ordnings förtryckande praktik. Upplysningsmännen krävde att den sociala ordningen skulle baseras på förnuft och inte sedvänja, samhällets legitimeringsgrund skulle vara rationell. Utifrån denna utgångspunkt skapades det moderna samhället, det gemensamma bakgrundsvetandet splittrades och kom att ersättas av en pluralitet av åsikter och viljor. Denna pluralitet måste på något sätt integreras i samhället för att social ordning ska kunna vara möjlig. I det traditionella samhället skedde den sociala integrationen utifrån det gemensamma bakgrundsvetandet. I det moderna samhället finns inte denna möjlighet utan den sociala integreringen måste utgå från en gemensam rationalitet. I livsvärlden är denna rationalitet samförståndsorienterad, den sociala ordningen legitimeras genom kommunikativ handling. Det kommunikativa handlandet räcker dock inte som legitimeringsgrund för det moderna samhället. Marknadsekonomin och statsapparaten har i det moderna samhället avskiljts från livsvärlden, de fungerar som självreglerande system. Den rationalitet som styr systemen är inte kommunikativ utan instrumentell. Det finns i systemen inget utrymme för samförståndsorienterad handling, systemlogiken inbegriper endast den ändamålsorienterade eller den strategiska handlingen. Den systemfunktionalistiska integreringen är konstitutiv för det moderna samhället och utgör i sig inget hot mot det normativa samförståndet. Det är dock viktigt att systemlogiken inte tillåts invadera och kolonisera livsvärlden eftersom detta omintetgör förutsättningarna för en fungerande demokrati.

Som genomgången i kapitel 2 visar, växer socialstaten fram som ett försök att reducera de destruktiva tendenser som det ekonomiska systemets interna logik bar med sig. Genom socialstaten kan den politiska offentligheten utöva ett

stabiliserande inflytande över det ekonomiska systemet, vilket även säkrar kapitalismens fortlevnad. Den offentliga makten styrs dock själv av en systemlogik, något liberalistisk demokratiteori inte kan se.³⁴ Det politiska systemets logik begränsar tendentiellt livsvärldens kommunikativa inflytande och ersätter det med en skapad lojalitet. De tekniker som av det ekonomiska systemet brukas för att stimulera konsumtion och därigenom producera ekonomiskt kapital implementeras av det politiska systemet för att lägga under sig den politiska offentligheten och producera legitimitet. Den liberalistiska demokratiteorin kan inte, eftersom den saknar begrepp för den offentliga maktens systemiska organisation, göra annat än att stärka den negativa friheten i förhållande till staten, socialstaten monteras ned. Detta är vad som förstås med begreppet nyliberalism.

Följden av att inskränka det politiska systemets inflytande över livsvärlden blir dock att det ekonomiska systemets inflytande över livsvärlden stärks. Detta realiserar sociala konsekvenser som dels inte är förenliga med grundläggande liberala värderingar och dels hotar det ekonomiska systemets fortlevnad på lång sikt. Liberalistisk demokratiteori försöker därför rekonstruera ett politiskt inflytande över det ekonomiska systemet för att begränsa dess destruktiva tendenser. Detta förstärker dock samtidigt det förvaltningsbyråkratiska inflytandet över livsvärlden vilket utlöser förnyade nyliberala ansträngningar. Denna teoretiska pendelrörelse fortsätter sedan enligt samma mönster.

4.2 Radikal demokrati

Den liberalistiska demokratiteorin har kritiserats av bl.a. kommunitarismen, som förespråkar en upplösning av den offentliga maktens systemiska logik och en återgång till ett förreflexivt vetande som legitimeringsprincip. Jürgen Habermas ser dock inte detta som en möjlighet i det moderna samhället. Han föreslår istället att den offentliga makten demokratiseras genom att livsvärlden i större utsträckning tillåts utöva inflytande över det politiska systemet. Det handlar således om "...ett demokratiskt tämjande av det politiska systemet på ett indirekt sätt som påminner om försöket att med politisk makt tämja det ekonomiska systemet".³⁵ För att denna demokratisering ska vara möjlig måste den manipulativa publicitet som utgår från subsystemen ersättas av en publicitet som utgår från den politiska offentlighetens kommunikativa praxis.

34 Carleheden, *Det andra moderna*, s 107, Göteborg 1996.

35 Carleheden, *Det andra moderna*, s 109, Göteborg 1996.

As long as in the public sphere the mass media prefer, contrary to their normative self-understanding, to draw their material from powerful, well-organized information producers and as long as they prefer media strategies that lower rather than raise the discursive level of public communication, issues will tend to start in, and be managed from, the center, rather than follow a spontaneous course originating in the periphery.³⁶

Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att det centrala begreppet "den allmänna opinionen" endast kan representeras av det publika resonandets utkristalliserade mening, det är inte något som går att reducera till statistik genom enkätundersökningar, till skillnad från vad vissa statsvetare och nationalekonomer uppenbarligen anser.³⁷ "Public opinion is not representative in the statistical sense. It is not an aggregate of individually gathered, privately expressed opinions held by isolated persons. Hence it must not be confused with survey results".³⁸

Något som skiljer dagens Habermas från den som skrev *Borgerlig offentlighet* är att han numera ser mindre pessimistiskt på möjligheten av en autonom politisk offentlighet. De nya sociala rörelser, som växt fram vid sidan av det politiska systemet, ser Habermas som delar av en ny politisk offentlighet.³⁹ Habermas beskriver denna nya politiska offentlighet som en "tredje arena", vars grundläggande objekt inte är pengar eller makt utan definitioner, kampen gäller den kulturella hegemonin. Kan denna framväxande politiska offentlighet etablera plattformar för publika resonemang skapas också förutsättningarna för en radikal demokrati. Det är genom den kommunikativa rationalitetens indirekta påverkan som rörelser i livsvärlden kan utöva inflytande över det politiska systemet, den kommunikativa makten kan inte växlas in i direkt politisk makt. Om så sker kommer dessa rörelser obönhörligen att integreras i den politiska maktens sfär och därigenom underordnas det politiska systemets instrumentella rationalitet.

Föreställningen om en radikal demokrati grundas i Habermas syn på människan som en i första hand social varelse. Det mänskliga subjektet skapas i relationer till andra mänskliga subjekt. Denna intersubjektivitet utgör själva fundamentet för det mänskliga varat. Utifrån detta synsätt är det kommunikationen och inte, som i marxistisk eller liberal teori, arbetet som utgör samhällets ontologiska grund. Den avgörande skillnaden ligger här i den teoretiska utgångspunkten, en subjekt-objekt relation eller en subjekt-subjekt relation, i förlängningen mellan

36 Habermas, *Between Facts and Norms*, s 380, London 1996.

37 Sören Holmbergs skrift *Representativ demokrati* illustrerar denna reduktionism väl. Tillståndet för den representativa demokratin undersöks genom att man ställer frågor av typen, "Är du nöjd med hur demokratin fungerar?" (s 18ff) och sedan räknar ut procentsatser.

38 Habermas, *Between Facts and Norms*, s 362, London 1996.

39 Carleheden, *Det andra moderna*, s 117, Göteborg 1996.

en instrumentell eller en kommunikativ rationalitet som ontologisk princip. Det finns alltså en given social relation, vilket inte innebär att det finns givna normer eller värderingar nedlagda i den relationen. Att etablera specifika normer eller värderingar som gemensamma, som "allmänmänskliga", är knappast möjligt och kanske inte heller önskvärt. Att försöka skapa en politisk diskurs på en dylik grund är enligt Habermas att gå fel väg. Normer och värderingar är typer av sociala band som är kontingenta, de är beroende av specifika historiska situationer.

Enligt Habermas finns det dock formella lingvistiska regler som inte är kontingenta. I ett samtal måste exempelvis alla deltagare erkänna varandras principiella jämlikhet, utan detta erkännande existerar inget samtal. Ett samtal är också något annat än ett sterilt jämkande av ett antal fixerade viljor och åsikter, genom samtalet och argumenteringen utvecklas dessa viljor och åsikter, hela tiden sökande ett samförstånd. Samförståndet är alltså inte en kompromiss, utan just *konsensus*, och kan endast skapas i en autonom offentlighet, en offentlighet avskild från den offentliga makten. Staten ska alltså även fortsättningsvis inneha den verkställande makten, det instrumentella förverkligandet av den politiska offentlighetens normativa och evaluativa konsensus. Radikal demokrati är följaktligen inte ett subversivt ställningstagande, i en revolutionär eller anarkistisk mening, utan innebär snarare förverkligandet av de demokratiska ideal som det moderna samhället redan säger sig värna.

Habermas normativa demokratiteori har även heuristiska implikationer för samhällskommunikationsforskningen. Sociologen Mats Trondman ser Habermas arbete som en lämplig teoretisk kontext för framtida forskning på området.⁴⁰ Trondman kritiserar det han ser som ett alltför stark betoning på det rent empiriska bland samhällskommunikationsforskare, det saknas en vilja till självreflexion och ett ifrågasättande av den rådande ordningen.

I rädsla för att inte vara objektiva nog undviker vi normativa teorier, men glömmer i samma moment bort att vi just genom "objektivitet" kan fylla en motsatt funktion - nämligen ett implicit och omedvetet stödande av offentlighetens förfall [...] I värsta fall undviker vi inte bara frågan om en fungerande offentlighet ("genom att bara mäta"), utan vi bidrar också som förfallsagenter [...] Som förfallsagenter har vi också positioner utifrån vilka vi kan inrätta nya "vetenskapliga" discipliner [...] vars dominerande ämnesinnehåll egentligen bidrar till offentlighetens förfall.⁴¹

Trondman föreslår användandet av vad han kallar "den normativa komparationen" inom framtida samhällskommunikationsforskning. Verkligheten ska sättas i relation till "den eviga normen", som är det moderna

40 Trondman, Samhällskommunikation, s 113, Växjö 1987.

41 ibid. s 114.

upplysningsprojektet.⁴² Genom att inte endast använda begrepp som demokrati och upplysning som retoriska figurer, utan även som normativa utgångspunkter, kan en positionsbestämning och därmed radikal kritik av det nuvarande genomföras.

5 IT SOM IDEOLOGI

5.1 Bakgrund

Den svenska IT-historien kan sägas inledas under den andra hälften av 1940-talet.⁴³ Det fanns då en växande militär efterfrågan av utrustning för datahantering, som hindrades av starka exportrestriktioner från amerikansk sida för denna typ av materiel. Det inleddes därför inhemsk forskning och utveckling på området och för detta ändamål inrättades 1948 ett statligt organ, Matematikmaskinsnämnden (MMN). MMN kunde 1953 presentera BESK⁴⁴, en för tiden ytterst avancerad dator, under ett par veckor även den snabbaste datorn i världen.⁴⁵ Det fanns från forskarhåll ett visst intresse för att göra MMN till en mer fast plattform för informationsteknologisk forskning men detta avvisades av de ansvariga myndigheterna. Det ansågs vara mer kostnadseffektivt att anlita utländsk expertis på området. MMN:s tekniska kunnande köptes upp av svenska företag som Saab och Facit men de statliga beställningarna gick för det mesta till det amerikanska företaget IBM, som också kom att få en dominerande ställning i Sverige under de efterföljande decennierna.

Under 1960-talet blev informationstekniken allt viktigare inom näringsliv och statlig förvaltning. Systemen var centraliserade och mycket kostsamma, investeringstakten var därför låg. Det kom mot slutet av årtiondet förslag om att staten skulle ta ansvar för en ökad utveckling av informationstekniken i Sverige och vissa steg togs även i en sådan riktning men det ledde inte till några större förändringar i den politik man bedrev på IT-området. Det var först under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet som en omsvängning ägde rum, återigen stimulerad av restriktiva amerikanska exportregler. Det som eftertraktades var den nya mikroelektroniken som hade revolutionerat datoranvändningen.

42 ibid. s 115ff.

43 Henriksson, Datapolitikens död och återkomst, s 15ff, Stockholm 1995.

44 Binär Elektronisk SekvensKalkylator.

45 Bäck, Datorisering och datapolitik, s 168, Malmö 1982.

1983 beslöts därför att 700 miljoner kronor skulle satsas i Nationella Mikroelektronikprogrammet (NMP).⁴⁶ NMP, som var inriktat på utveckling av komponentteknologi, framställdes som en av de tre grundpelare som den svenska informationsteknologiska utvecklingen skulle baseras på, de andra grundpelarna var dels systemkompetensutveckling och dels ett sociologiskt perspektiv på informationsteknologi och samhälle. Satsningen på systemkompetensutveckling kom dock först 1987 och realiserades i första hand genom subventionering av näringslivet. Vad gäller den tredje grundpelaren inskränkte sig satsningen till 60 miljoner kronor, fördelade på sex år, till programmet Människor•Datateknik•Arbetsliv (MDA). 1980-talet markerade också persondatorns intåg och en ökad konvergens mellan datorteknologi och telekomteknologi. Detta tillsammans med en utveckling mot mer användarvänliga gränssnitt skapade de infrastrukturella förutsättningar för 1990-talets informationsteknologiska investeringar.

5.2 IT och decentralisering - en determinerad utveckling?

Kyligt kan man påpeka att benägenheten att tro sig leva i en fundamental brytningstid är en permanent, och därmed ganska trivial, egenskap hos det moderna medvetandet. Det har folk ständigt trott i Västerlandet i många hundra år. Tankemönstret ger inte bara upphov till fantasier om väldiga omvälvningar som är i görningen. Det skapas också ett vilseledande retrospektivt medvetande som tärkt överdriver stabilitet och kontinuitet i det förflutna, för att det revolutionära ska bli tydligt.⁴⁷

Begreppet IT, som det kommit att används i den politiska retoriken, introducerades av statsminister Carl Bildt den 7 februari 1994.⁴⁸ Bildt höll då vid IVA:s jubileumssymposium det första av många brandtal på temat IT.⁴⁹ Budskapet var klart och tydligt, industrisamhället tillhörde historien, framtiden tillhörde informationsamhället. IT måste bli ett prioriterat område, det behövdes en "bred nationell satsning", annars var risken att man inte hängde med i utvecklingen och det skulle inte vara bra för Sverige. Bildt såg även klara paralleller mellan detta teknologiska systemskifte och ett politiskt, informationsteknologin förebådade det "globala liberala systemskiftet".⁵⁰ Det är intressant att denna samtidsanalys, som utgår från en nyliberal ståndpunkt, utmynnar i en agitation för ökad statlig interventionism.⁵¹ Att den offentliga maktens företrädare förespråkar ett starkare statligt inflytande är dock som vi sett inget ovanligt, det är snarare i linje med den socialstatliga ideologin. Denna

46 Henriksson, Datapolitikens död och återkomst, s 21, Stockholm 1995.

47 Beckman, IT och världsbilderna, s 190, Stockholm 1995.

48 Henriksson, Datapolitikens död och återkomst, s 24, Stockholm 1995.

49 Larsmo, Ilshammar, net.wars, s 32ff, Stockholm 1999.

50 Henriksson, Datapolitikens död och återkomst, s 26, Stockholm 1995.

51 Jmf. Kapitel 4.1. En inkongruens som är tydlig även vad gäller det liberala engagemanget i EU-projektet.

gång finns dock en avgörande skillnad, syftet är inte längre att säkra ett statligt monopol, en centraliserad kontroll över tekniken. Målet för det statliga engagemanget är istället att stödja den konkurrens och decentralisering som den nya tekniken obönhörligen medför. Korrelationen mellan IT och decentralisering har dock aldrig varit helt entydig, i vissa fall har den informationsteknologiska infrastrukturens utbyggnad inte inneburit ett större medbestämmande utan snarare en ökad koncentration av makt. IT har gjort det möjligt för multinationella företag att decentralisera och utlokalisera produktion men även att "...centralisera strategiska beslut och vissa funktioner såsom kapitalplacering, kunskapsutveckling och långsiktig strategisk planering".⁵²

Detta är något som även Manuel Castells, en av nätverkssamhällets främsta profeter, ser sig föranledd att påpeka när han diskuterar övergången från "fordism" till "toyotism".⁵³ "Nätverket möjliggör en större differentiering av produktionsenhetens arbetskrafts- och kapitalkomponenter, och skapar förmodligen bättre incitament och ökat ansvar, utan att nödvändigtvis förändra koncentrationen av industriell makt och teknisk förnyelse".⁵⁴ Castells anser att nätverken är en överlägsen organisationsform men konstaterar samtidigt att de fungerar som "dörrvakter", inträdeskraven till nätverken är mycket höga "...vilket gjort det ytterst svårt för nya konkurrenter att på egen hand ta sig in på marknaden, och även hämmat storföretagens förmåga att öppna nya produktlinjer eller förnya sina processer i takt med den tekniska förändringen".⁵⁵

Den kommersiella potentialen i utvecklingen mot nätverksföretag och ökad horisontell organisering utgörs av synergieffekter. Detta gäller dels för nätverk som är koncentrerade till ett avgränsat verksamhetsfält men i ännu högre grad för nätverk som är spridda över en mängd angränsande verksamhetsfält. Tydligast blir synergieffekternas betydelse när man betraktar de verksamhetsfält som är direkt kopplade till samhällskommunikationen. Den massmediala utveckling som studerats i föregående kapitel och som ytterligare intensifierats under de senaste decennierna har medfört att den globala kommunikationen numera kontrolleras av en handfull gigantiska medieföretag. Dessa har genom intrikata nätverk av dotterbolag och joint ventures etablerat ett oligopol över den offentliga åsikts- och viljebildningen i en stor del av världen.⁵⁶ Detta inflytande

52 Rejdin, Informationsteknologi, s 141, Stockholm 1993.

53 Mao. övergången från vertikalt organiserad massproduktion till horisontellt organiserad JIT-produktion.

54 Castells, Nätverkssamhällets framväxt, s 167f, Göteborg 1998.

55 ibid. s 179.

56 Se Bagdikian, The Media Monopoly, Boston 1997 eller McChesney, Rich Media Poor Democracy, Urbana 1999.

förstärks kontinuerligt även inom de nya kommunikationsformer som informationsteknologin gett upphov till.⁵⁷

I Sverige dominerar för tillfället dessa globala mediekonglomerat endast de verksamhetsfält som är relaterade till film- och musikområdet. Samtidigt är de mediala instrumenten för opinions- och viljebildning i det svenska samhället redan starkt koncentrerade till en begränsad ägarkrets. Bonnierkoncernen utgör här den största parten, dess inflytande över det svenska mediaområdet har dessutom intensifierats under 1990-talet med köp av bl.a. Sydsvenska Dagbladet och en betydande del av TV4. Andra koncerner med stora intressen på det svenska medieområdet som bör nämnas är MTG och Schibstedts. Tendensen mot ett ökat flermedieäggande har varit tydlig även i Sverige.⁵⁸ "En rimlig beskrivning av situationen skulle kunna vara att säga att en mindre mängd innehåll sprids i allt fler kanaler av få stora ägare".⁵⁹

5.3 IT som demokratisk resurs

Information wants to be free har annars varit ett slagord för de informationsteknologiska pionjärerna på den amerikanska västkusten, de tillhörde en säregen subkultur som uppstod i blandningen av datorintresserade *nerds* och resterna av universitetens intellektuella hippierörelse. Myterna förtäljer om skäggiga unga män som samlades i föräldrarnas garage för att skriva kod nätterna igenom, när de inte diskuterade Aldous Huxley eller besökte *Star Trek*-konferenser.⁶⁰ I Sverige fanns ett liknande, om än betydligt mindre, kollektiv av datorintresserade och visionära ungdomar, akademiker och tjänstemän som gjorde banbrytande insatser på det svenska informationsteknologiska området.⁶¹ Bakom mycket av den utveckling som lett till att Sverige kunnat profilera sig internationellt på IT-området ligger också de svenska universitetens målmedvetna informationsteknologiska satsningar och det politiska systemets infrastrukturella ansvarstagande.

I och med att IT har integrerats på allt fler nivåer av den offentliga maktens praktik har det inletts en intern diskussion kring hur IT skulle kunna användas för att underlätta medborgarnas kommunikation med politiker och förvaltning.

⁵⁷ Ett uppmärksammat exempel är fusionen mellan världens största internetleverantör AOL och Time-Warner.

⁵⁸ Mediekoncentrationskommittén, Ytrandefriheten och konkurrensen, s 122, SOU 1999:30.

⁵⁹ Weibull, Gustafsson, Medielandskap i förändring, s 68, SOU 1999:126.

⁶⁰ Denna kultur är redan mytologiserad. Se t.ex. Douglas Coupland *Microslavar*.

⁶¹ Nicklas Mattson och Christian Carrwik har i *Internetrevolutionen* gjort en journalistiskt hållen kartläggning av det svenska Internetavantgardet.

God service gentemot allmänheten har sedan 1940-talet blivit ett allt högre prioriterat område för den offentliga sektorn och idag gör den svenska förvaltningen utan tvivel skäl för epitetet "servicevänlig".⁶² Denna inställning speglar sig även i den offentligt administrerade informationsteknologiska hanteringen.

Internet har blivit ett allt vanligare sätt för den offentliga sektorn att nå ut till allmänheten, man vill på detta vis underlätta för medborgarna att ta del av verksamheten och de beslut som fattas. Det finns en påtaglig vilja att informera om och skapa förståelse för den politiska processen, de tendenser mot ett ökat politikerförakt som vissa forskare säger sig kunna påvisa tas utan tvivel på allvar. I och med att en informationsteknologisk erfarenhetsbas ackumuleras inom förvaltningen fördjupas också det interna resonemanget om medborgaraktivitet. Hittills har den offentliga informationsservicen främst tagit formen av envägskommunikation mellan den offentliga sektorn och medborgaren, man har nu allt mer kommit att diskutera hur IT kan användas för att skapa utrymme för interaktivitet.

Att bara se information via www som ett sätt att sprida traditionell katalog- och trycksaksinformation elektroniskt är emellertid att missa poängen med den nya tekniken. Genom att använda IT kan den offentliga sektorn både vitalisera den demokratiska dialogen och förbättra tillgängligheten till offentlig service.⁶³

Interaktion innebär här något mer än bilateral distribution av information, det som eftersträvas är ett samtal, ett konsensusbildande resonemang. För att detta ska fungera krävs dock inte bara deltagarnas goda vilja utan även kunskap och då främst kännedom om kommunikativa procedurregler. I ett samhälle där medborgarna uteslutande tas i anspråk som mediatiserad publik och har vant sig vid att konsumera det offentliga samtalet snarare än att delta i det som myndiga individer saknas i stor utsträckning en förståelse av det offentliga resonerandets struktur. I den utsträckning den till ironi maskerade cynismen inte fullständigt tar överhanden får medborgarnas debattinlägg ofta formen av ultimatum, icke förhandlingsbara krav som antingen villkorslöst måste accepteras eller fullständigt avfärdas. Denna tendens tas gärna som intäkt för omöjligheten av ett brett folkligt inflytande, under alla omständigheter framstår denna massans oförmåga som ett problem. Föreställningen om folkets bristande kommunikativa kompetens har som vi sett ständigt varit ett huvudbry för den moderna demokratiteorin. Det är dock en föreställning som utgår från felaktiga premisser, kommunikativ kompetens är ingenting som existerar oberoende av

⁶² Wennergren, Handläggning, s 55, Stockholm 1996.

⁶³ Dialog i offentliga rum, s 10, Stockholm 1999.

den kommunikativa situationen. Man svarar på det sätt man blir tilltalad på. Det är därför viktigt att denna begynnande interna diskussion, som alltså i grunden handlar om tilltal, ytterligare fördjupas och även tillåts nå en bredare publik. Det skulle sannolikt motverka de påstådda tendenserna till folklig misstro gentemot det politiska systemet.

Försöken att med hjälp av IT-baserade lösningar stärka det folkliga inflytandet över den demokratiska processen kan, om än vägleda av goda intentioner, dock samtidigt medföra vissa risker. Detta gäller inte minst i fråga om röstningsförfaranden. Skulle exempelvis en större del av lokala folkomröstningar avgöras genom röster från privata datorer i hushållen, knyts på ett olyckligt sätt den medborgerliga rösträtten till materiella tillgångar. Detta skulle ytterligare förstärka den informationella ojämlikhet som premierar god ekonomi i förhållande till goda argument. Det är därför av stor vikt att, inte bara slå vakt om medborgarens immateriella rättigheter, utan även utöka de materiella.

Vi organiserar oss i nya grupperingar och nätverk och flyttar över vårt engagemang till andra arenor än de traditionella. Det är inom lokala grupper och intressegrupper man kan hitta frivilligarbete, engagemang och uppkäftighet. Detta ska man nog inte "göra något åt" - bara låta de nya krafterna vara i fred och utvecklas av egen kraft⁶⁴

Det är en spridd uppfattning att medborgarna tendentiellt under de senaste decennierna blivit allt mindre aktiva inom de institutionaliserade formerna av politiskt delaktighet, detta har tolkats som ett vikande intresse för traditionella former av politiskt engagemang. Det är dock uppenbart att detta inte har medfört ett minskat intresse för politiska frågor överlag, det är snarare uttrycksformerna för det allmänna politiska engagemanget som förändrats. Människor sluter sig i högre grad samman i nätverk kring avgränsade intressen. Bildandet av dessa informella nätverk av likasinnade har underlättats av den informationsteknologiska utvecklingen, exempelvis kan informationsspridning och diskussioner organiseras centralt på en BBS.⁶⁵ Genom att publicera sig på en öppen plattform, som Internet, kan nätverket nå en global exponering som annars inte skulle vara möjlig. IT möjliggör även för nätverk att skapa kontakter med andra nätverk och organisera gemensamma aktioner i enskilda frågor.⁶⁶ I enlighet med den kommersiella logik som styr det journalistiska fältet uppmärksammas dock i första hand de mer sensationella eller skandalösa effekterna av denna utveckling i våra massmedier, det skulle dock vara

64 ibid. s 15.

65 Bulletin Board System, kan beskrivas som en intern elektronisk anslagstavla.

66 Ett exempel på en sådan gemensam aktion, organiserad via Internet, var demonstrationerna i samband med WTO-mötet i Seattle.

intressant att få en mer balanserad genomlysning av de nya nätverkens demokratiska för- och nackdelar.

En tänkbar negativ konsekvens av de nya nätverkens framväxt kan vara en ökad fragmentarisering, att de nya rörelserna blir ytterligare en lobbygrupp som, om än ideellt, försöker manipulera politiker och publik med PR-kampanjer. Det finns även en uppenbar risk för att ekonomiska eller politiska organisationer genom svårgenomskådliga förgreningar arrangerar "konstgjorda gräsrotsstormar", s.k. *astroturfing*, vilket har blivit ett vanligt fenomen i USA.⁶⁷ Detta är en av anledningarna till att det även försättningsvis kommer att vara viktigt att det finns fria och oberoende medier av traditionellt slag, medier som har möjlighet att kritiskt granska vad som sägs och skrivs. Journalistisk integritet kommer med all säkerhet att fortsätta vara en förutsättning för upprätthållandet av de demokratiska principer vi säger oss värna.

De nya digitaliserade nätverken har dock fortfarande potential att realisera den autonoma politiska offentlighet som endast existerade teoretiskt i det borgerliga samhället. Får de möjlighet att utvecklas kommunikativt utan att underordnas det politiska eller det ekonomiska systemets instrumentella rationalitet skapas de nödvändiga betingelserna för förverkligandet av en radikal demokrati.

5.4 IT och jämställdhet - ett försök till klargörande

I och med att IT blivit en allt mer påtaglig del av vår tillvaro har frågor kring teknik och jämställdhet ånyo kommit att aktualiseras.⁶⁸ Ett hinder för ett vitalt samtal i ämnet är den uppenbara begreppsförvirring som omger dessa frågor. Detta kan till stor del antas bero på könskategoriernas starka inflytande över diskursbildningen, essentialistiska och biologistiska argument har, genom sin enkla uppbyggnad och anknytning till en paradigmatisksk förståelse av könen, varit tacksamma retoriska objekt. Det har traditionellt funnits en uppfattning av teknik som något "manligt", som den "manliga" intelligensen skulle ha lättare att ta till sig. Den något luddiga förklaringsgrunden till detta har varit att de egenskaper tekniken krävde var "hårda" egenskaper, vilket i sin tur uteslöt de "mjuka", "kvinnliga" egenskaperna. Kvinnor kom att definieras negativt i förhållande till män. Män betraktades som rationella, kontrollerade och logiska. Kvinnor betraktades som irrationella, okontrollerade och ologiska.

⁶⁷ Truedsson, Internet och demokratin, s 10, Stockholm 1999.

⁶⁸ Se t.ex. Christina Mörtbergs avhandling "Det beror på att man är kvinna..." som undersöker hur kvinnor som arbetar med IT förhåller sig till den dominerande manliga normen.

Den moderna varianten av denna mystiska förklaringsgrund utger sig gärna för att vara feministisk. Det heter då att man bör uppvärdera de "mjuka", "kvinnliga" egenskaperna. Informationsteknologisk jämställdhet blir då en fråga om att kvinnor, som de bärare av "mjuka", "kvinnliga" egenskaper de antas vara, bör anställas så att man undviker en för ensidig fokusering på "hårda", "manliga" egenskaper. Anställer man endast män blir organisationen för enkelspårig, känslolokal och naturvetenskaplig. Man bör därför anställa kvinnor så organisationen kan bli mer nyskapande, sensibel och humanistisk. Den förklaringsmodell som ligger till grund för dessa föreställningar bygger på en absolut reduktionism, som möjligtvis kan ha sitt underhållningsvärde när det gäller abstrakta storheter som "män" eller "kvinnor" men som på subjektsnivå saknar existensberättigande.

Förvirringen består i sammanblandningen av två olika problematiker, dels frågan om jämställdhet och dels frågan om kunskapsintresse. Dessa har sedan av ideologiska orsaker kommit att kopplas till den fysiska gruppen män och kvinnor. Vad gäller jämställdhetsfrågan bör det utan tvivel vara ett demokratiskt intresse att inte en minoritet i samhället premieras endast på grundval av kön, ras, religion eller sexuell läggning. Detta har dock knappast något att göra med den eventuella förekomsten av biologiska karaktärsegenskaper. Den andra frågan gäller vilket kunskapsintresse som ska styra den samhälleliga utvecklingen.⁶⁹ Hur avvägningen mellan det instrumentella, det emancipativa och det hermeneutiska kunskapsintresset skall göras är under alla omständigheter en fundamental fråga som alltför sällan blir föremål för diskussion. Att kunskapsintressen skulle vara biologiskt differentierade är dock ett påstående som faller på sin egen orimlighet.

Den biologistiska förklaringsmodellen har efter kraftig feministisk kritik allt mer kommit att rekonstrueras som en kulturessentialistisk förklaringsmodell.⁷⁰ Den fysiska gruppen kvinnor tillhör enligt detta sätt att tänka den kulturella gruppen "kvinnor", denna "kvinnokultur" utmärks av vissa specifika biologiskt och socialt förvärvade egenskaper och värderingar. Man är mån om att betona vikten av att denna kultur respekteras och även integreras, utan att assimileras, i den dominerande "manskulturen". "Kvinnokulturens" helhetstänkande ses här som ett oundgängligt komplement till "manskulturens" detaljfokusering. Som

⁶⁹ Här finns en extensiv filosofisk och samhällsvetenskaplig debatt som inte närmare kommer att beröras. För en introduktion till frågeställningarna se Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden*, Stockholm 1997.

⁷⁰ Som fallet är i utgångspunkterna för CTH:s jämställdhetsprojekt D++. Ett projekt med det i övrigt lovvärda syftet att locka fler kvinnor till datatekniska utbildningar.

framgår är denna kulturessentialism i allt väsentligt endast en mer sofistikerad biologistisk reduktionism. Det grundläggande problemet för både den biologistiska reduktionismen och den könsspecifika kulturessentialismen är att de missförstår eller helt bortser från personlighetsbetingelsernas intersubjektiva och kontingenta karaktär. Det mänskliga subjektet skapas och definieras kontinuerligt i förhållande till andra människor, det atomära subjektet är i den bemärkelsen en abstraktion.

6 SLUTSATSER

Den övergripande frågeställningen för denna uppsats var vilka ideologiska grunddrag som framträder vid en tillämpning av Jürgen Habermas analys på svenska förhållanden. Utifrån denna övergripande frågeställning preciserades tre snävare och mer konkreta frågeställningar. De två första gällde vilken ideologisk grund struktureringen av radiomediet och dess programinnehåll hade.

Genomgången i kapitel 3 visar att det egentligen aldrig var aktuellt med någon annan ägandeform än ett monopol under hård statlig styrning. Det fanns en utbredd konsensus kring den sociala ansvarsideologi som präglade besluten och inget politiskt utrymme för ett ifrågasättande av socialstatens tolkningsföreträdare. Mot bakgrund av den vidsträckta frihet som pressen vid denna tid åtnjöt kan man ställa sig frågan varför denna frihet inte kom att omfatta även radiomediet. Det juridiskt-tekniska svaret på den frågan är att det fanns en lag från tiden kring sekelskiftet som implicit reglerade etermedier, det är dock knappast en tillfredsställande förklaring. För att förståelsen av händelseförloppet ska kunna fördjupas krävs ett ideologikritiskt perspektiv. Utifrån Habermas samhällsteori är det möjligt att analysera de ideologiska element som kom att verka bestämmande för struktureringen av radiomediet.

Socialstaten uppstår som ett försök att begränsa det ekonomiska systemets sociala konsekvenser, det politiska systemet försöker genom regleringar och interventioner skapa förutsättningar för en hållbar utveckling. Detta innebär samtidigt att den offentliga makten i allt större utsträckning blir ett fält för autonom maktutövning, den privata sfärens inflytande över staten övergår efterhand i ett statligt inflytande över den privata sfären. Den legitimitet som är en förutsättning för staten hade tidigare teoretiskt utgått från ett samförståndsorienterat resonering i den privata sfären. Detta publika resonering förfaller nu till förmån för politiska organisationer som utifrån en instrumentell rationalitet försöker uppnå specifika fördelar och

förhandlingspositioner. Tidningarna avpolitiseras samtidigt och utvecklas till rent kommersiella produkter. Den offentlighet som finns kvar i den privata sfären är en plebicitär offentlighet, en offentlighet för massan. Privatpersonerna är reducerade till konsumenter av färdigtuggade meningar och åsikter.

När diskussionerna om etableringen av radiomediet tar fart i början av 1920-talet arbetar följaktligen den offentliga makten målmedvetet för en monopolisering, det nya kommunikationsinstrumentet betraktas som en integrerad del av statsapparaten. Den kommersialiserade och avpolitiserade pressen har inget att invända, så länge inte det nya mediet hotar dess ekonomiska intressen. Radiomediet redan i grunden monologiska struktur kom så att förstärkas, sändningarna centraliserades och fick allt mer karaktär av folkuppfostran. Pressens och det politiska systemets intressen i fråga om radiomediet konvergerar alltså i stor utsträckning. Det politiska systemet får genom radiomediet en direktkanal till medborgarna, dess inflytande över den mediatiserade publiken kan på detta sätt utökas ytterligare.

Det är här viktigt att påpeka att detta gäller ideologiska rörelser på systemnivå, vilket innebär att den enskilde politikern eller tjänstemannen inte behöver styras av några krassa motiv. Tvärtom, det intressanta med den ideologiska styrningen är snarare att den i så stor utsträckning förblir fördold för den enskilde individen. Det rör sig mer om vad som *inte* tänks än vad som tänks. I detta fall varför det nya mediet med nödvändighet skulle användas för att tala till medborgarna istället för att lyssna på dem.

Den outtalade föreställningen att radion som teknologi utesluter dess användning för kommunikativt demokratiseringsarbete styrde den tidiga diskussionen kring radiomediet. Denna teknologiska determinism tog sig uttryck som två polariserade uppfattningar om radion, av godo eller av ondo. Dessa kan även ses som utslag av en okritisk pro-modernism respektive antimodernism. I och med att radion blev en realitet marginaliserades den pessimistiska teknologiska determinismen, den antimodernistiska positionen var inte längre ett alternativ. Istället för radions eventuella vara, började man nu diskutera användningen. Även här låstes dock positionerna i *pro et contra*. Denna tvingande polaritet korresponderar i viss utsträckning med den demokratiteoretiska ambivalens som beskrivs i kapitel 4. Vad som diskuterades var vilken systemlogik som skulle tillåtas appropriera det nya kommunikationsinstrumentet, valet stod mellan det ekonomiska systemets eller

det politiska systemets instrumentella rationalitet. Vad som inte diskuterades var möjligheten av att låta en politisk diskurs växa fram kommunikativt med hjälp av detta nya medium.

Teknologiska innovationer innebär möjligheter för samhället att utvecklas, de föreskriver dock inte hur samhället ska utvecklas, det ansvaret tillkommer medborgarna. Detta ansvar har vidare implikationer än att besöka vallokalen vart fjärde år, det innebär ett kontinuerligt deltagande i samförståndsorienterade resonemang, den form av demokrati vi säger oss värna är beroende av aktiva medborgare. Om aktiva medborgare är en förutsättning för demokratin är det lockande att fråga sig vad som kan göras för att aktivera medborgarna. Det är dock fel fråga, man bör snarare fråga sig vad som kan göras för att inte passivisera medborgarna. Viktigare än att öppna arenor för kommunikativt deltagande eller plattformar för diskussioner och resonemang är följaktligen att tillåta dessa att växa fram spontant ur den privata sfären. Det behövs inte heller fler intima PR-kampanjer eller käcka *catch-phrases*, utan tvärtom ett avlägsnande av reklamspråket från politiken. Den offentliga makten bör inte intervensera i den privata sfärens konsensusbildande resonemang utan istället förhindra det ekonomiska systemets kolonisering av den offentliga åsikts- och viljebildningen. Detta är av särskild vikt mot bakgrund av de tendentiella mönster som beskrivits i kapitel 5, det finns inget som tyder på att det ekonomiska systemet i det postindustriella samhället skulle vara mer kapabelt att reglera sig självt än det var i det industriella.

Detta berör samtidigt uppsatsens tredje frågeställning, som gällde de ideologiska grunddragen i den samhälleliga diskursen kring IT. Till skillnad från 1920-talets diskussion om radiomediet, som var präglad av den sociala ansvarsideologin, utgick den tidiga debatten om IT i hög grad från den frihetliga ideologin. En likhet är dock den teknologiska determinism som utgjort ramen för den samtida förståelsen av IT. Teknologin ses som en naturkraft som med nödvändighet frambringar ett specifikt tillstånd, kvar blir att välja mellan att betrakta detta naturgivna tillstånd som av godo eller av ondo.

Tendenser i motsatt riktning blir dock allt mer påtagliga inom såväl den offentliga sektorn som den privata sfären. Det förs bland politiker och tjänstemän ett spirande samtal om ökad medborgerlig delaktighet och vikten av en autonom politisk offentlighet. Informationsteknologin underlättar för sociala rörelser att skapa vittförgrenade nätverk och utöva ett allt starkare inflytande

över den offentliga makten. Av denna anledning är det också viktigt att informationsteknologin inte bara blir ett fåtal privilegierade förunnat, det skulle ytterligare snedvrída den samhällsliga maktfördelningen. Lika viktigt som det är att demokratisera den teknologiska infrastrukturen är det också att demokratisera den informationella infrastrukturen, tendenser mot oligopol på samhällskommunikationens område måste stävjas, detta gäller Internet såväl som de traditionella medierna. Det moderna upplysningsprojektet är inte en historisk nödvändighet utan helt avhängigt ett kontinuerligt gemensamt engagemang. Det är ett ansvar som inte går att överlåta.

7 LITTERATUR

- Bagdikian, Ben H., *The Media Monopoly*, Beacon Press, Boston 1997.
- Beckman, Svante, IT och världsbilderna, ur *Infrastruktur för informationssamhället*, NUTEK, Stockholm 1995.
- Bäck, Mats, *Datorisering och datapolitik*, Liber, Malmö 1982.
- Carleheden, Mikael, *Det andra moderna: om Jürgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna*, Daidalos, Göteborg 1996.
- Castells, Manuel, *Nätverkssamhällets framväxt*, Daidalos, Göteborg 1998.
- Coupland, Douglas, *Microslavar*, Koala Press, Stockholm 1996.
- Dialog i offentliga rum: om demokrati och offentlig service på Internet, Landstingsförbundet, Stockholm 1999.
- Elgemyr, Göran, *Radion i strama tyglar: om Radiotjänsts tillblivelse, teknik och ekonomi 1922-1957*, Stiftelsen Etermedierna i Sverige, Stockholm 1996.
- Eriksson, Kjell, *Sätt PRESS på marknadsföringen: en bok om strategisk publicitet*, Industrilitteratur, Stockholm 1996.
- Frykman, Jonas, Lövgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Gleerups, Lund 1979.
- Habermas, Jürgen, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Polity, London 1996.
- Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Arkiv, Lund 1984.
- Habermas, Jürgen, *Kommunikativt handlande: texter om språk, rationalitet och samhälle*, Daidalos, Göteborg 1990.
- Hadenius, Stig, Weibull, Lennart, *Massmedier: en bok om press, radio och tv*, Bonnier Alba, Stockholm 1997.
- Henriksson, Sten, *Datapolitikens död och återkomst*, ur *Infrastruktur för informationssamhället*, NUTEK, Stockholm 1995.
- Holmberg, Sören, *Representativ demokrati*, SOU 1999:64.

- Jansson, Peter, D++projektet: förnyelse av datateknikutbildningen för jämställdhet och kvalitet, Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg 1998.
- Larsmo, Ola, Ilshammar, Lars, net.wars, Atlas, Stockholm 1999.
- Liedman, Sven-Eric, I skuggan av framtiden: modernitetens idéhistoria, Bonnier Alba, Stockholm 1997.
- Mattson, Nicklas, Carrwik, Christian, Internetrevolutionen: 1000 dagar som förändrade Sverige, Bonnier Icon, Stockholm 1998.
- McChesney, Robert W., Rich Media Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times, University of Illinois, Urbana 1999.
- Mediekoncentrationskommittén, Ytrandefriheten och konkurrensen: förslag till mediekoncentrationslag m.m., SOU 1999:30.
- Mörtberg, Christina, "Det beror på att man är kvinna...": gränsvandrerskor formas och formar informationsteknologi, Luleå Tekniska Universitet, Luleå 1997.
- Nordberg, Karin, Folkhemmets röst: radion som folkbildare 1925-1950, Symposion, Eslöv 1998.
- Reese-Schäfer, Walter, Jürgen Habermas: en introduktion, Daidalos, Göteborg 1995.
- Rejdin, Arne, Informationsteknologi: datorer och telekommunikation-byggande, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1993.
- Trondman, Mats, Samhällskommunikation: offentlighet eller icke-offentlighet, Högskolan i Växjö, Växjö 1987.
- Weibull, Lennart, Gustafsson, Karl-Erik, Medielandskap i förändring, ur Politikens medialisering, SOU 1999:126.
- Wennergren, Bertil, Handläggning: hur förvaltningsärenden behandlas i stat och kommun, Publica, Stockholm 1996.
- Åberg, Carin, Den omärkliga tekniken: radio- och tv-produktion 1925-1985, Natur och Kultur, Stockholm 1999.